

Daens

speelduur: 129 min.
jaar: 1992
kijkwijzer: alle leeftijden
regisseur: Stijn Coninx
cast: Jan Decler, Johan Leysen, Linda van Dyck, Antje de Boeck e.a.

aanvullende informatie:

verfilming van de roman *Pieter Daens of hoe in de negentiende eeuw de arbeiders van Aalst vchten tegen armoede en onrecht* (Louis Paul Boon, 1971)

periode / tijdvak / eeuw / jaartal:

moderne tijd; burgers en stoommachines; 19^e eeuw; 1890 - 1895

plaats:

West-Europa, Vlaanderen, Aalst

thema's:

proto-industrie, industriële revolutie, de sociale kwestie, klassenmaatschappij, burgerij, proletariaat, liberalisme, marxisme, socialisme, Rerum Novarum, politieke geschiedenis.

aanverwante thema's (vensters) binnen de canon van Nederland:

Verzet tegen kinderarbeid

bijbehorende kenmerkende aspecten (tijd van burgers en stoommachines):

- de industriële revolutie legde in de westerse wereld de basis voor een industriële samenleving
- de opkomst van politiek-maatschappelijke stromingen: liberalisme, socialisme en confessionalisme
- voortschrijdende democratisering, met deelname van steeds meer mannen en vrouwen aan het politieke proces.
- de opkomst van emancipatiebewegingen
- discussies over de 'sociale kwestie'

bruikbaarheid:

De altijd sympathieke Jan Decler kruipt in de verfilming van *Pieter Daens of hoe in de negentiende eeuw de arbeiders van Aalst vchten tegen armoede en onrecht*, in de huid van Adolf Daens (1839-1907), die als rebellerende pastoor te Aalst de geschiedenis is ingegaan als belangenbehartiger van de klasse der verpauperde fabrieksarbeiders. Terwijl de deftige heren van de liberale burgerij niets willen weten van de politieke emancipatie van het gewone werkvolk, wordt Daens gedwongen een keuze te maken over hoe hij het proletariaat het best van dienst kan zijn: als pastoor of als parlementslid.

Daens is een aangrijpende film die leerlingen een blik gunt op de thuissituatie van arme arbeidersgezinnen die eind negentiende eeuw werkzaam waren in de textielindustrie en hutjemutje opeengepakt woonden in rokerige industriesteden. Het tijdsbeeld tussen 1850 en 1900 is in *Daens* treffend weergegeven. De sociale maar vooral ook culturele tegenstelling tussen het volkse proletariaat en de deftige bourgeoisie, de uitbuiting van de fabrieksarbeiders, de opkomst van het socialisme en de schrijnende arbeidsomstandigheden waaronder hele gezinnen - inclusief kinderen - in fabrieken werkten, het wordt allemaal uitvoerig in beeld gebracht. Het Vlaamse Aalst dat in deze film centraal staat, kan als voorbeeld dienen voor tal van andere negentiende-eeuwse steden, waar de industrialisatie zich in de loop van de eeuw in een razend tempo had voltrokken.

Voor zowel onder- als bovenbouw is *Daens* een geschikte film,¹ die bij de behandeling van zeer uiteenlopende geschiedenisonderwerpen inzetbaar is. Wellicht is het raadzaam om in de klas een van Nederlandse ondertitels voorziene versie te laten zien, omdat het Vlaams dat in deze film gesproken wordt, soms moeilijk te verstaan is.

samenvatting:

Wanneer Adolf Daens in de Vlaamse industriestad Aalst aan de slag gaat als pastoor, maakt hij kennis met de erbarmelijke omstandigheden waaronder de Aalster fabrieksarbeiders gedwongen zijn te leven. Kindersterfte, alcoholmisbruik, zedenverval, armoede en honger zijn aan de orde van de dag. Adolf woont in bij zijn broer Pieter Daens die als uitgever-journalist een drukkerij aan huis heeft. Hierdoor vindt Daens' ontsteltenis al snel zijn weg naar de krantenkolommen. Zijn eerste artikel kopt '*Genoeg dode kinderen in Aelst*'.

Bij iemand als Charles Woeste, een succesvolle, welgestelde fabrieksdirecteur en parlamentslid namens de katholieken, schiet dit in het verkeerde keelgat. Woeste is de personificatie van de bourgeoisie, de deftige en liberale bovenlaag van de negentiende-eeuwse klassenmaatschappij. Voor iemand als Woeste is Daens niets meer dan een socialistische onruststoker die de gevestigde orde willens en wetens onderuit probeert te halen. Als priester wordt Daens geacht uitsluitend Gods Woord te verkondigen, maar in de ogen van de burgerij misbruikt hij de kansel om het socialisme en het algemeen kiesrecht te prediken. Onverteerbaar is bovendien dat Daens' artikelen verschijnen in de katholieke krant, wat zo'n beetje geldt als het partijorgaan van de katholieke kiesverenigingen.

Hoewel progressiever ingestelde fabrieksdirecteuren nog wel bereid zijn om het leven van het proletariaat er enigszins beter op te maken en bijvoorbeeld aandringen op het verstrekken van overheidssubsidie (om niet te hoeven bezuinigen op het fabrieksloon), blijft een meerderheid van de burgerij halsstarrig het klassiek-liberale gedachtegoed aanhangen.²

Wanneer in België het algemeen kiesrecht wordt aangenomen (1893) en Daens aantreedt als nieuw kamerlid namens zijn *Christene Volkspartij* (CVP), kunnen ook de kerkelijke autoriteiten niet langer aanzien hoe de pastoor verdeeldheid zaait onder het katholieke electoraat. Na herhaaldelijke berispingen wordt Daens door de paus ontslagen van zijn ambt als priester. Daens betreurt zijn ontslag ten zeerste, maar weet dankzij zijn verkiezing als kamerlid een nieuwe invulling te geven aan zijn christelijke roeping.

historische context:

proto-industrie en de industriële revolutie

¹ Volgens sommigen zou deze film zelfs integraal in de klas vertoond moeten worden. Argumenten daarvoor zijn te vinden op <http://histoforum.digischool.nl/context/daens.html> (Albert van der Kaap, 2003). Ook zijn hier een aantal uitgewerkte verdiepingsopdrachten te vinden.

² Het (klassieke) liberalisme was eind achttiende eeuw enerzijds een politieke stroming die voortborduurde op de idealen van de Verlichting en de verworvenheden van de Franse Revolutie. Anderzijds was het - in economisch opzicht - een tegenreactie op het mercantilisme en het protectionisme. Grondleggers van het economisch liberalisme als Adam Smith, David Ricardo en Thomas Malthus, pleitten voor volledige vrijheid voor ondernemers (vrij ondernemersschap) en voor een minimum aan staatsingrijpen op economisch gebied (terugtrekkende overheid; *laissez-faire*). Volgens hen was de 'vrije markt' een zelfregulerend mechanisme dat altijd gehoorzaamde aan bepaalde wetmatigheden (zoals de wet van vraag en aanbod). Door toedoen van regels van de regering, vakbonden, samenwerkende ondernemingen en het gildewezen kon dit mechanisme alleen maar verstoord worden. Als ieder individu daarentegen in volledige vrijheid zijn persoonlijke (economische) belangen zou nastreven, daarvoor hard zou werken en de juiste beslissingen zou nemen, zou het kapitalisme tot volle bloei komen. De welvaart van de staat en de werkgelegenheid zou dan maximaal zijn en iedereen zou over voldoende bestaansmiddelen beschikken.

Tussen 1750 en 1850 veranderde Europa ingrijpend. De industriële revolutie³ liet dichtbevolkte, rokende industriesteden verrijzen op plaatsen waar het land al vanaf de Middeleeuwen nog bestond uit kleine stadjes, dorpen en boerenbedrijven. Vóóordat de industrialisatie toesloeg waren hier en daar al wel kleine werkplaatsen te vinden, waar boeren om een centje bij te verdienen op ambachtelijke wijze en op bescheiden schaal goederen produceerden voor kooplieden uit de stad.⁴ Onder invloed van de gestage bevolkingsgroei vanaf 1750⁵ nam de vraag naar goederen echter drastisch toe. De productie van die goederen verplaatste zich steeds meer naar modernere werkplaatsen buiten het dorp, waar met behulp van eenvoudige apparaten op grotere schaal geproduceerd kon worden. De apparaten die in deze eerste 'fabrieken' gebruikt werden, waren relatief geavanceerd, maar werden doorgaans nog aangedreven door bijvoorbeeld waterkracht. Het duurde echter niet lang voordat technologische vernieuwingen⁶ het werkelijke begin van de industriële revolutie inluiden en de term *massaproductie* voor het eerst in de geschiedenis betekenis kreeg.

Aan de huisnijverheid en de traditionele relatie tussen kooplieden en handelaren, boeren en ambachtslieden van het platteland, maakte de industriële revolutie voorgoed een einde. De kooplieden en handelaren van voorheen, werden de fabriekseigenaren van het industriële tijdperk.⁷ Arbeiders die in dienst van fabrikanten werkten, werden niet langer betaald voor het product dat zij maakten, maar voor de hoeveelheid arbeid die zij verrichtten. In de aldus aangebroken kapitalistische fase van de geschiedenis gebruikten de fabriekseigenaren hun winst om te investeren in nieuwe ondernemingen. Achtergebleven boeren, die met hun ambachtelijke handwerk onmogelijk konden concurreren met de gemechaniseerde massaproductie, sloten de deuren van hun werkplaatsen en trokken naar de stad om in de fabriek aan de slag te gaan.

het lot van de fabrieksarbeiders

Huisvesting van al deze stedelijke nieuwkomers was problematisch. Elke 'geschikte' plek werd ingericht als woning. Hele gezinnen woonden op zolders, in kelders of in schuren. Soms werden provisorische huisjes gebouwd in tuinen van al bestaande woningen. In een later stadium werden er hele wijken gebouwd, bestemd voor de arbeiders van de fabriek die er middenin lag. In dit soort arbeiderswijken, die letterlijk onder de fabrieksmook lagen, stonden goedkope, kleine huisjes dicht op elkaar en waren de woonomstandigheden verre van ideaal. Vaak waren er geen fatsoenlijke sanitaire voorzieningen. Door gebruik van besmet water braken er gemakkelijk epidemieën uit als tyfus, tuberculose en cholera.

³ De industriële revolutie begon in Engeland. Dankzij de verbetering van de stoommachine was men daar vanaf 1780 niet meer afhankelijk van mankracht, paardenkracht, water- en windmolens. Op het Europese vasteland volgde België vanaf 1800, waarna het – vanaf 1850 – de beurt was aan Frankrijk en enkele Duitse staten (Pruisen en het Ruhrgebied). Omstreeks 1880 volgde aarzelend de rest van Europa. In Nederland kreeg de industriële revolutie pas vanaf 1890 betekenis.

⁴ Huisnijverheid volgens het zogenaamde *putting out*-systeem (ook wel, *proto-industrie*): omdat gildebepalingen op het platteland niet golden en omdat er veel arbeidskracht te vinden was, leverden kooplieden en handelaren boeren grondstoffen (bijvoorbeeld ruwe wol), wat de boer – meestal seizoensgebonden - in eenvoudige werkplaatsen of gewoon aan huis op zijn spinnewiel en weefgetouw verwerkte tot een eindproduct (bijvoorbeeld laken). De koopman verkocht het eindproduct in de stad.

⁵ tussen 1750 en 1850 verdubbelde de Europese bevolking in aantal. Daarom moesten er meer goederen geproduceerd worden (bijv. kleding). Door machinale productie konden grote hoeveelheden kleding snel gemaakt worden en bleven de prijzen ervan laag. Door het arbeidsoverschot bleven de lonen van de fabrieksarbeiders eveneens laag.

⁶ Allereerst werd vanaf 1733 in Engeland de spin- en weeftechniek verbeterd, waardoor sneller geproduceerd kon worden. In de daarop volgende fase werd er vooruitgang geboekt op het gebied van de aandrijving van al deze nieuwe apparaten; aandrijving door waterkracht en mankracht, maakte plaats voor aandrijving door stoomkracht (vanaf 1780). Over het toepassen van stoom richtte James Watt tussen 1765 en 1782 baanbrekend werk.

⁷ De *industriële samenleving* is volgens de *maatschappijhistorische tijdsindeling* de vierde periode van de geschiedenis. (I. samenleving van jager-verzamelaars, II. landbouwsamenleving, III. landbouwstedelijke samenleving, IV. Industriële samenleving, V. informatiesamenleving.)

Behalve de woonsituatie van de gemiddelde fabrieksarbeider liet zijn werksituatie ook te wensen over. Fabriekswerk was eentonig, zwaar en gevaarlijk: met de machines gebeurden geregeld ernstige ongelukken. Het werkvolk maakte lange dagen: vóórdat bijvoorbeeld in Engeland de *Ten hours Act* (1847) werd aangenomen, werkten Britse fabrieksarbeiders soms wel veertien tot zestien uur op een dag. Het geld wat ermee verdiend werd was niet meer dan een hongerloontje. Het arbeidsoverschot in de stad hield de lonen laag. Vandaar dat jonge moeders en zelfs kinderen genoodzaakt waren om achter de machines plaats te nemen.

Behalve een laag loon, hadden fabrieksarbeiders geen enkel recht: ze konden van de ene op de andere dag ontslagen worden. En ontslagen vielen er geregeld, bijvoorbeeld wanneer een fabrikant had bedacht dat dezelfde dagproductie ook wel door minder arbeiders opgebracht kon worden en hij besloot om minder mensen achter één machine plaats te laten nemen. Door het 'overtollige' personeel op straat te zetten, konden de productiekosten flink gedrukt worden. Uiteraard hield dit in dat het overgebleven personeel harder moest werken en dat menig kostwinner in één klap zijn inkomen kwijt was.

De wet van vraag en aanbod, die de liberalen zo hoog aanschreven, was kortom niet alleen toepasbaar op de productie en afzet van producten, maar ook op de arbeidsmarkt. Voor de massa ongeschoolde arbeiders, was dit gegeven een harde realiteit, terwijl fabrikanten er volop van profiteerden en almaar meer winst maakten. Wat op ons echter overkomt als uitbuiting, werd destijds anders beoordeeld. Veel fabrikanten zagen zichzelf als heuse weldoeners. Zij waren het immers die werkloze ambachtslieden en arme boeren aan een inkomen hielpen. Bovendien handelden zij blind volgens de richtlijnen van het klassieke, economische liberalisme en waren zij ervan overtuigd dat zij hard op weg waren de kapitalistische heilsstaat dichterbij te brengen.

de klok en alcoholmisbruik: wennen aan een nieuwe werkdiscipline

Fabriekswerk bracht een hele nieuwe werkdiscipline met zich mee, waarin menig arbeider zich maar moeilijk kon schikken. Zoals gezegd werden fabrieksarbeiders niet langer betaald voor het product dat zij maakten, maar voor de hoeveelheid arbeid die zij voor hun baas verrichtten. Daarom ging voor het eerst in de geschiedenis de klok een belangrijke rol spelen in de werkroutine. In de industriële samenleving werd het werkritme niet langer bepaald door zonsop- en zonsondergang, maar door de onverbidde klok en het moment waarop de machines begonnen te draaien. Zeker de arbeiders die nog wisten hoe het was om werkzaam te zijn in de huisnijverheid - en dus gewend waren aan de relatieve vrijheid van dat thuiswerk -, vonden het lastig om zich elke ochtend stipt op tijd aan de fabriekspoort te melden.

Het zogenaamde *maandagvieren* was onder bijvoorbeeld Gentse textielarbeiders begin negentiende eeuw aanvankelijk nog een hardnekkige gewoonte. Dit wijdverbreide gebruik van fabrieksarbeiders om op maandag pas tegen de middag, of zelfs helemaal niet, op het werk te verschijnen, was min of meer een voorrecht van de arbeiders, waar door fabrieksbazen lange tijd niet aan werd getornd. Toen het werkvolk zich in de steden echter enorm uitbreidde en de werkgevers door het aldus ontstane arbeidsoverschot, zonder problemen mensen de laan uit konden sturen, was het vrij snel gedaan met dit maandagvieren.

Dat arbeiders moeite hadden om na hun vrije zondag op maandag weer aan de werkweek te beginnen, had vaak te maken met de roes die uitgeslapen diende te worden. Alcoholisme was dan ook zo'n ander, typisch probleem dat aan het negentiende-eeuwse proletariaat kleefde. Niet zelden werd op het werk door de baas jenever en bier geschonken. Het weekloon werd op zaterdag of zondag in de kroeg uitbetaald. Een aanzienlijk deel van het toch al schamele salaris, werd zo op het eind van de week al direct opgedronken.

de klassenmaatschappij: sociale en politieke ongelijkheid

De industriële revolutie had, behalve economische, ook verregaande sociale gevolgen. De middeleeuwse *standensamenleving* maakte plaats voor een *klassensamenleving* waarin niet langer afkomst en geboorte, maar werk, inkomen en bezit, de sociale positie van

bevolkingsgroepen bepaalde. Naast de *burgerij* (bestaande uit de gegoede bovenlaag van de middeleeuwse derde stand; geschoolde stedelingen die rijk waren geworden als ondernemer, winkelier of fabrikant), ontstond in de loop van de negentiende eeuw een geheel nieuwe klasse van arme, ongeschoolde fabrieks- en landarbeiders. Dit zogenaamde *proletariaat* leefde vaak op de rand van het bestaansminimum en - volgens huidige maatstaven - soms zelfs ver daaronder.

De stedelijke arbeidersklasse bevond zich niet alleen in sociaal-economisch opzicht ver onder de klasse der burgerij. Ook in politiek opzicht stond zij onderaan de ladder. Terwijl de rijke burgerij haar politieke macht overal in Europa al vanaf de tijd van de Franse Revolutie had bevochten en na 1848 veilig had gesteld,⁸ kwam de politieke emancipatie van het proletariaat pas eind negentiende eeuw zeer voorzichtig op gang. *Volksoevereiniteit* was vanaf eind achttiende eeuw hét politieke stokpaard van de liberale elite geweest. Voor de overgrote meerderheid van het volk, bleef dit democratische beginsel gedurende de negentiende eeuw echter een volstrekt lege term. Hoewel edellieden, geestelijken en koningen (veel van) hun macht overal in Europa hadden moeten afstaan aan volksvertegenwoordigingen, had - dankzij het censuskiesrecht - alleen de elite profijt van deze ontwikkeling gehad.⁹ Geredeneerd werd dat alleen dat deel van de bevolking dat investeerde in de economie en een flinke som belasting betaalde, een zinvolle bijdrage kon en mocht leveren aan de politieke besluitvorming van de staat. Daarmee was de politieke macht van alleen de allerrijksten gelegitimeerd. De wijdverbreide opvatting was bovendien dat uitsluitend mensen met enige opleiding konden weten wat het beste was voor het algemeen belang. En alleen de leden van de burgerij waren geschoold, in tegenstelling tot degenen die tot de arbeidersklasse behoorden en vaak niet eens konden lezen en schrijven.

Ondertussen accepteerde de staat de sociaal-economische ongelijkheid tussen de verschillende klassen volkomen. Sociale wetten en bijstandsvoorzieningen waren er niet en er werd ook geen haast gemaakt om die te realiseren. In België was de politieke macht in handen van de katholieken, die het liberale gedachtegoed aanhingen. Volgens hen waren de grote verschillen tussen arm en rijk door God bepaald. Liefdadigheid werd gezien als een christelijke deugd, maar de staat had op dit gebied geen enkele verplichting.

marxisten, sociaal-democraten en het Rerum Novarum

Een heel ander geluid kwam uit socialistische hoek. Geïnspireerd door Karl Marx, Duits historicus, filosoof en publicist (1818-1883),¹⁰ werd het socialisme of marxisme¹¹ een

⁸ In *het revolutiejaar 1848* werd in grote delen van Europa een liberaal politiek systeem ingevoerd, waarbij parlementen en grondwetten de macht van koningen beperkten.

⁹ zelfs de liberale staatsman Thorbecke was niet de democraat waarvoor hij vaak wordt aangezien. Toen hij in 1848 de Nederlandse grondwet herzag, wilde hij in de eerste plaats het bestuur van Nederland verbeteren. Hoewel hij de macht van de koning drastisch beperkte, was verregaande democratisering nooit zijn doel. Thorbecke was van mening dat alleen zelfstandige mannen (zelfstandigheid was volgens hem afhankelijk van de hoeveelheid bezit), die rationeel konden oordelen ('het verlichte deel der natie'), kiesrecht moesten hebben. Het door hem ingestelde censuskiesrecht bepaalde dat slechts 10 procent van de volwassen mannen - 2,5 procent van de totale bevolking! - stemrecht kreeg.

¹⁰ In 1848 publiceerde Marx samen met Friedrich Engels (fabrikant, econoom en filosoof) het *Communistisch Manifest*, een publicatie die de 'proletariërs aller landen' opriep zich te verenigen in een revolutionaire beweging. In het manifest stond het begrip *klassenstrijd* centraal, dat Marx verder uitwerkte in *Das Kapital* (1867). Daarin poneerde Marx zijn stelling dat de geschiedenis altijd verliep volgens geijkte patronen, aan de hand van welke hij de nabije geschiedenis als het ware kon voorspellen.

Volgens Marx zou in de kapitalistische samenleving de groep armen, almaar groter en armer worden, en de groep rijken, almaar kleiner en rijker (de concentratietheorie). Omdat de levensstandaard van het proletariaat er steeds slechter op zou worden (*Verelendung*) zou dit vroeg of laat onherroepelijk aanleiding geven tot het uitbreken van een (proletarische) revolutie, waarbij het proletariaat de heersende klasse omver zou werpen (dictatuur van het proletariaat). Dit zou de eerste aanzet zijn tot het ontstaan van een klassenloze, volledig egalitaire samenleving waarin iedereen evenveel zou werken en evenveel zou verdienen.

denkrichting die er vanuit ging dat de verdeling van de samenleving in armen en rijken, bezitters en bezitlozen, niet zo vanzelfsprekend was en dat verandering daarvan mogelijk en noodzakelijk was. Volgens socialisten was het bestaande liberale en kapitalistische stelsel niet in staat om de problemen op te lossen, die de industrialisatie veroorzaakt had. De enorme welvaart die bereikt was, lag in handen van een kleine minderheid, en deze moest volgens hen beter verdeeld worden, opdat ongelijkheid zou verdwijnen. Het socialistisch ideaal was een samenleving waarin alle productiemiddelen¹² in handen zouden zijn van de gehele gemeenschap (en waarin een vertegenwoordiging van die gemeenschap de productiemiddelen zou beheren).

Aanvankelijk verwachtten marxisten en socialisten weinig heil van verbeteringen langs parlementaire weg en hoopten zij op een proletarische revolutie. Er was immers een zeer beperkt kiesrecht en de gegoede burgerij gaf de toon aan in de parlementen. In steeds meer landen werd eind negentiende eeuw echter het algemeen kiesrecht ingevoerd. Op hetzelfde moment bleek bovendien dat veel voorspellingen van Marx uitbleven. De geschiedenis verliep niet op de manier zoals Marx die geschetst had aan de hand van zijn concentratietheorie. En hoewel de arbeidersklasse er allesbehalve warmpjes bijzat, was ook van verdere *Verelendung* geen sprake.

Omdat men kortom inzag dat de proletarische revolutie waarschijnlijk nog lang op zich liet wachten én omdat de kans zich aandiende om de situatie van arbeiders te verbeteren door zitting te nemen in het parlement, waren het de *sociaal-democraten* die de samenleving vanaf het laatste kwart van de negentiende eeuw probeerden te hervormen door zich verkiesbaar te stellen.¹³ Het socialisme dat zij bedreven was een nieuwe politieke stroming die het verkrijgen van een hoger inkomen voor het werkvolk onder een bepaalde mate van politieke invloed wilde plaatsen. In tegenstelling tot het liberalisme, stond het socialisme voor een actieve en beschermende houding van de staat ten opzichte van haar bevolking.

Als antwoord op het socialisme moest ook de katholieke kerk in deze roerige tijd haar standpunt bepalen. De hogere geestelijkheid was bevreesd om een groot deel van de katholieke geloofsgemeenschap – met name katholieke arbeiders – aan het socialisme te verliezen. In 1891 deed de pauselijke encycliek *Rerum Novarum*¹⁴ veel stof opwaaien. De voor zowel katholieke als liberale begrippen zeer progressieve encycliek, zette het arbeidersvraagstuk op de kerkelijke agenda. Volgens het rondschrift stond Rome, in tegenstelling tot het socialisme, niet afwijzend ten opzichte van het kapitalisme, maar erkende de kerk wel haar uitwassen die volgens de paus bestreden dienden te worden. Paus Leo XIII riep werkgevers op zich in te zetten voor de verbetering van het welzijn van het proletariaat. Voor de regering lag hier volgens de paus eveneens een verantwoordelijkheid: door middel van sociale wetgeving en bijstandsregelingen kon ook de staat haar steentje bijdragen.

In het *Rerum Novarum* sprak paus Leo XIII zich tegelijkertijd luid en duidelijk uit tegen het 'materialistische en goddeloze' socialisme en was een stem voor de socialisten volgens de hogere geestelijkheid 'een stem voor de duivel'. Ook het marxistische idee van de klassenstrijd werd door de katholieke kerk verworpen. Arbeidersbewegingen en vakbonden waren voor de paus alleen geoorloofd mits zij geënt waren op katholieke grondslag.

De CVP van pastoor Daens

Vóór 1900 werd het socialisme in Vlaanderen, net als elders in Europa, door de politieke elite unaniem verworpen als een anti-kerkelijke, subversieve ideologie, die hooguit aantrekkelijk kon zijn voor staatsondermijnende demagogen en andere opruiers. Toch

¹¹ In het grootste deel van de negentiende eeuw betekende de term marxist en socialist hetzelfde.

¹² Productiemiddelen: land, kapitaal, fabrieken, mijnen, spoorwegen, banken, machines et cetera. Kortom alles wat nodig is om goederen te produceren.

¹³ Marxisten die de oude leer trouw bleven (en nog steeds de revolutie als enig middel zagen om hun doel te bereiken), beschouwden deze stap als verraad aan de belangen van de arbeidersklasse: via het parlement zou de kapitalistische samenleving slechts in geringe mate hervormd kunnen worden.

¹⁴ letterlijke betekenis *Rerum Novarum*: *over nieuwe dingen*.

waren er gaandeweg steeds meer progressieve liberalen die in het socialisme ook goede kanten herkenden.

Progressief-liberalen waren tegenstanders van een volledig terugtrekkende overheid: in geval van crisis moest de staat financieel ingrijpen. Bovendien hadden zij al vanaf 1870 in België aangedrongen op democratisering van het stemrecht. De katholieke meerderheid had dit echter steeds weten te verhinderen. In 1890 bleek de kamer evenwel bereid om een grondwetswijziging in overweging te nemen en in 1893 was het dan eindelijk zover: de Belgische regering stemde in met een grondwetswijziging waarmee het algemeen kiesrecht van kracht werd. In één klap *vertienvoudigde* het aantal stemgerechtigden!

In datzelfde jaar richtte Adolf Daens zijn *Christene Volkspartij* (CVP) op. De politieke achterban van de CVP bestond voornamelijk uit - door conservatieve en liberale kiesverenigingen - langgenegerde bevolkingsgroepen als land- en fabrieksarbeiders, kleine middenstanders en boeren. Eén van de agendapunten van de CVP was om de politiek meer dan voorheen een zaak van het gewone volk te maken. Dat het politieke bedrijf gedomineerd werd door Franssprekende heren die het Vlaamse volk waarover zij dagelijks beslissingen namen niet eens konden verstaan, was volgens Daens en zijn CVP een enorme misstand. Uiteraard was de bestrijding van armoede en honger onder fabrieksarbeiders het voornaamste doel van de CVP. Al in het eerste politieke debat dat Daens in de kamer aanvoert, pleit de pastoor voor het invoeren van een minimumloon voor fabrieksarbeiders.

Hoewel pastoor Daens aldus de geschiedenis is ingegaan als dé belangenbehartiger van het Vlaamse proletariaat, moet zijn de rol bij de politieke emancipatie van het gewone volk niet overschat worden. Het waren vooral de socialisten die de discussie over de sociale kwestie in België aanzwengelden. Vervolgens was het de liberale burgerij zelf die de hervormingen van het politieke bestel mogelijk maakte.

wat gebeurde er op hetzelfde moment elders in de wereld?

In 1893 werd in België het algemeen mannenkiesrecht ingevoerd en richtte Adolf Daens zijn CVP op. In hetzelfde jaar...

- schilderde de Noorse schilder Edvard Munch *De Schreeuw*.
- verscheen in Nederland onder redactie van socialist Pieter Jelles Troelstra en Frank van der Goed het eerste nummer van het sociaal-democratische weekblad *De Nieuwe Tijd*.
- verkreeg de Duitser Rudolf Diesel het patent op een nieuw soort benzinemotor, de naar hem vernoemde dieselmotor.

afzonderlijk bruikbare scènes / kijkopdrachten:

(totale speeltijd ca. 60 minuten)

(In de film Daens wordt een mooi verhaal verteld. Om het verloop van dit verhaal geen geweld aan te doen, kan men kiezen voor een integrale vertoning van de film in het klaslokaal. Een keuze die bovendien aanbeveling verdient, omdat vrijwel elk fragment uit Daens de geschiedenis van het einde van de negentiende eeuw perfect illustreert – zij het in politiek, sociaal-economisch, dan wel cultuurhistorisch opzicht. Gaat men echter toch voor een verkorte-versie-met-kijkopdrachten, dan is onderstaande selectie een goed alternatief.)

Zie ook: <http://histoforum.digischool.nl/context/daens.html>, Albert van der Kaap – 2003.

1.) (06.10 – 11.32) Daens arriveert in Aalst; de sociale kwestie

Wanneer pastoor Daens in Aalst arriveert, wordt zijn aandacht direct getrokken door een aantal fabrieksarbeiders dat een schillenkar voortrekt. Op de kar ligt een pas overleden meisje. Het meisje – een kind nog – is, nadat zij ontslagen is van haar werk in de fabriek, 's nachts doodgevroren en blijkt zwanger. Daens gaat op zoek naar de ouders van het overleden kind. Zij houden zich op in een nabijgelegen café. Van enig verdriet bij de vader en moeder is geen sprake.

OPDRACHTEN BIJ SCÈNE 1:

1 a.) Daens maakt zich eind negentiende eeuw zorgen om het welzijn van het stedelijke proletariaat. Enkele typische problemen waarmee het proletariaat te kampen had, zijn te zien in dit fragment. Welke problemen herken je in dit fragment? (Noem er vier.)

armoede → 1.) kinderen beroven een oude vrouw van een paar aardappels 2.) arbeiders lopen er bij in armzalige kleding. 3.) voor het overleden kind kan niemand een grafkist betalen.

kindersterfte → het meisje dat op de kar ligt is 's nachts doodgevroren. Kinderen uit arbeidersgezinnen waren ondervoed en moesten vaak in de fabriek werken omdat er thuis anders te weinig te eten was. (De thuissituatie van dit meisje moet sowieso al niet al te best zijn geweest, anders was zij 's nachts niet op straat beland.)

alcoholisme → om hun uitzichtloze leven enigszins draaglijk te maken, dronken arbeiders flink. Alcoholmisbruik was een hardnekkig probleem. Na een werkweek werd het schamele loon in de kroeg uitbetaald, waar velen dan liever bleven hangen, in plaats van met het geld naar huis te gaan. Ook werd tijdens het werk vaak gedronken, omdat fabrieksbazen op de werkvloer jenever schonken. (*uitleg: maandagvieren*)

moreel verval / zedenverval → het meisje – een kind nog – blijkt zwanger te zijn van de *meesterknecht* (iemand die namens de fabrieksdirecteur toezicht hield in de fabrieken, de arbeiders uitbetaalde etc.).

Het tegengaan van seksuele uitbuiting van vrouwen en meisjes door diegenen die hen uitbetaalden, zou later één van Daens' politieke strijdpunten worden.

1 b.) onder welk begrip zijn al deze problemen tezamen beter bekend? (Zoek op in de lijst van kenmerkende aspecten.)

de sociale kwestie (*Burgers en Stoommachines*; 1800-1900) → de armoede en de slechte werkomstandigheden van de arbeiders als gevolg van de industrialisering.

2.) (13.10 – 16.38): discussie tussen hoge heren

De katholieke krant die in Aalst uitgegeven wordt, begint door de artikelen die pastoor Daens er eigenhandig in publiceert, steeds meer op een socialistisch pamflet te lijken. Het vormt aanleiding tot een verhitte discussie in burgerlijke kring (er wordt Frans gesproken, de taal van de burgerij ofwel de *bourgeoisie*).

OPDRACHTEN BIJ SCÈNE 2:

2 a.) wat voor beroep hebben de mensen die je in dit fragment met elkaar ziet praten?

Fabrieksdirecteur

(...en als vertegenwoordigers van de katholieken en de progressief-liberalen zitten zij in het parlement).

2 b.) tot welke klasse (van de klassenmaatschappij) behoren zij? Hoe weet je dat?

De burgerij; bourgeoisie; de gegoede middenklasse

1.) ze spreken Frans, ze wonen in grote huizen, ze dragen dure kleding en kunnen bijvoorbeeld een bril betalen. Ze zijn kortom rijk.

2.) ze zijn fabrieksdirecteur / ondernemer / kapitalist. De burgerij was rijk geworden door het investeren in ondernemingen. De winst staken zij in nieuwe ondernemingen.

3.) ze zitten in het parlement. Dankzij het *censuskiesrecht* ligt bij hen de politieke macht.

(Het idee achter het censuskiesrecht is: alleen diegenen die investeren in de staat – door het starten van ondernemingen, door het betalen van belasting -, hebben recht van spreken en uitsluitend zij behoren politieke macht te hebben. Het proletariaat daarentegen investeert *niet* in de staat. Bovendien kan het werkvolk niet lezen en schrijven. Arbeiders kunnen dus ook niet weten wat het beste is voor de staat.)

2 c.) leg aan de hand van dit fragment uit wat het politiek standpunt van de burgerij ten aanzien van de economie was. Tot welke politieke stroming behoren deze standpunten?

De katholieke voorman Charles Woeste wil zo min mogelijk staatsinmenging en stelt voor om nóg meer te bezuinigen op de productiekosten door:

- minder loon te betalen (naar Engels voorbeeld)
- niet vier, maar slechts drie man achter één machine te zetten (naar Schots voorbeeld).

(Uiteraard zou dit leiden tot (nog) meer (dodelijke) bedrijfsongevallen. Op de vraag of er al niet genoeg ongelukken gebeuren in de fabriek, antwoordt Woeste achteloos dat er 'in elke oorlog slachtoffers vallen...').

liberalisme → Geen staatsinmenging op economisch of sociaal gebied; terugtrekkende overheid; geen overheidssubsidies en zoveel mogelijk vrijheid voor ondernemers (vrij ondernemersschap) zodat zij zoveel mogelijk winst kunnen maken.

progressief-liberalisme → De mening dat de overheid, bijvoorbeeld met behulp van subsidies, best iets kon doen aan de lotsverbetering van de arbeidersklasse, wordt in deze scène vertolkt door een tweetal *progressief-liberale* fabrieksdirecteuren. Progressief-liberalen verschilden op twee punten van klassiek-liberalen: eerstgenoemde groep was vóór ingrijpen van de staat ten tijde van economische of sociale crises en vóór de invoering van algemeen kiesrecht.

3 a.) Geef een aantal voorbeelden van hoe de Nederlandse regering er in de twintigste eeuw voor heeft gezorgd dat werknemers tegen hun werkgevers beschermd worden.

1.) sociale wetgeving 2.) bijstandsvoorzieningen

Er is genoeg sociale zekerheid: je kunt niet zomaar ontslagen worden; je hebt recht op een arbeidsovereenkomst; recht op een uitkering; recht op pensioen; recht om te staken. Er is een wet arbeidsongeschiktheid voor het geval je ineens niet meer kunt werken, er bestaat kinderbijslag, et cetera.

Twee concrete voorbeelden:

- 1874: Kinderwetje van Van Houten = allereerste Nederlandse sociale wet
- 1930: Ziektewet

3 b.) In 2008 vinden we de manier waarop de burgerij de arbeiders aan hun lot overliet (lage lonen, geen contracten, lange werkdagen, kinderarbeid etc.) volstrekt onacceptabel. Toch zagen fabrieksdirecteuren zichzelf in die tijd als echte weldoeners! Hoe blijkt dat uit dit fragment?

1.) In dit fragment zie je de verontwaardiging van de fabrieksdirecteuren: de arbeiders tonen hen geen respect en dat zouden ze wél moeten doen! De burgerij voorzag de gehele stadsbevolking immers van werk. Ook al verdienen de arbeiders niet veel, zonder hún fabrieken zou de stadsbevolking helemaal *niets* verdienen.

Het weerwoord van de directeuren op het verwijt dat de fabrieksarbeiders het zo slecht hebben luidt: 'als de fabriek dicht gaat kunnen ze helemaal niet leven...!'

2.) als overtuigde klassiek-liberalen zijn ze van mening dat *iedereen* iets van zijn leven kan maken als hij er maar hard genoeg voor werkt en de juiste beslissingen neemt. Volgens hen hadden de arbeiders hun lot zelf in handen. Als het hen niet beviel in de fabriek, waren ze vrij om het ergens anders te proberen.

→ *economisch liberalisme = als ieder individu zijn eigen (economische) belangen nastreeft en daarvoor hard werkt, dan zal de totale welvaart van een land maximaal zijn en iedereen werk hebben. Als de overheid uitkeringen zou uitdelen, zouden de mensen lui worden en niets meer ondernemen. Daarom moet de overheid zich afzijdig houden van de economie en ondernemers geen strobreed in de weg liggen (laisser-faire + vrij ondernemerschap). Alleen dán kon het kapitalisme tot volle bloei komen; en daarvan zou de gehele gemeenschap profiteren.* (Uitleg: **nachtwakersstaat vs. verzorgingsstaat**)

3.) (18.00 – 19.00) mensen worden ontslagen aan de fabriekspoort

Het plan om in plaats van vier, slechts drie mensen achter één machine te laten werken vindt doorgang. Zodoende kan Charles Woeste de productiekosten nóg meer drukken en de winst optimaliseren. Voor de arbeiders betekent dit dat er veel van hen zonder werk komen te zitten en dat het werk er, voor diegenen die overblijven, gevaarlijker en zwaarder op wordt.

4.) (21.01 – 22.56) indruk van het werk in de fabriek

Meestal lag de supervisie over de werknemers in een fabriek bij zogenaamde *meesterknechten* of *meestergasten*. Deze meestergasten woonden vaak temidden van de arbeiders in dezelfde wijk, dicht bij de fabriek. Als tussenpersoon - met aan de ene kant de fabrieksdirecteur en aan de andere kant de arbeiders - had zo'n meestergast veel macht. Veel arbeiders weigerden om meestergast te worden, omdat ze zo uit hun klasse zouden treden. Veel fabrieksstakingen draaiden om de meestergasten van een fabriek, omdat zij vaak een streng beleid voerden met boetes en willekeurige ontslagen.

Uit bronnen weten we dat er zeer verschillende meestergasten waren. Sommigen hadden ronduit sadistische neigingen (zo ook de meestergast uit *Daens*, die zich in de film herhaaldelijk schuldig maakt aan seksueel misbruik). Er waren ook heel goede bij die de erkenning van hun arbeiders kregen.

5.) (25.45 – 30.17) over de vloer bij een arbeidersgezin; de familie van Nette

In vieze, rommelige wijken woonden grote gezinnen in kleine huisjes dicht opeen gepakt bij elkaar. Het avondeten bestond meestal uit een paar gekookte aardappelen. Kinderen gingen niet naar school maar verdienden geld voor het gezin.

Het tafereel aan het eind van dit fragment doet sterk denken aan *De Aardappeleters* (1885) van Vincent van Gogh. Een vergelijking tussen dit beroemde doek en deze scène is dan ook goed te maken. Bedenk echter wel dat Van Gogh op één van zijn bekendste schilderijen geen fabrieksarbeiders, maar een arm Nuenens boerengezin portretteerde.

6.) (32.47 – 36.48) 'Lees de Vooruit!', 'Lees de Werkman!'

Op straat is de socialistische roep letterlijk hoorbaar: krantenverkopers verkopen hun *gazetten* om aandacht te vragen voor de socialistische zaak. Het nieuws van de dag is dat een speciale commissie van enkele parlamentsleden de fabrieken van Aalst zal komen inspecteren, om te zien of de arbeiders het werkelijk zo slecht hebben als wordt beweerd.

7.) (38.02 – 43.36) inspectie in de fabriek

Als de commissieleden de fabriek komen inspecteren, krijgen ze helaas niet te zien wat er zich werkelijk afspeelt. Zieke arbeiders hebben die ochtend vrij gekregen (onbetaald uiteraard) en de kinderen die in de fabriek werken, worden buiten het zicht gehouden. Bovendien blijken de inspecteurs helemaal niet in staat om met de arbeiders te communiceren, omdat ze alleen Frans spreken.

(Dat het politieke bedrijf gedomineerd werd door Franssprekende heren die het Vlaamse volk, waarover ze dagelijks beslissingen namen, niet eens konden verstaan, was volgens Daens en zijn CVP een enorme misstand.)

8.) (44.45 – 53.48) kinderarbeid

De inzet van kinderen in de fabriek was volstrekt normaal. Gezinnen konden iedere extra stuiver goed gebruiken. Voor fabrieksdirecteuren waren kinderen een gewilde arbeidskracht: ze hoefden hen veel minder uit te betalen dan volwassenen en omdat ze zo klein waren konden ze makkelijk achter en onder de machines kruipen om daar klein bedrijfsafval op te rapen.

Kinderen konden het harde werk nauwelijks aan. Ze maakten lange dagen en vielen soms bijna om van de slaap. Er gebeurden dan ook veel ongelukken. In dit fragment sterft een klein jongetje onder de machine. Het voorval geeft direct aanleiding tot een spontane demonstratie, die bloedig neergeslagen wordt door de Vlaamse politie.

9.) (55.46 – 01.00.29) Daens preekt in de kerk

In dit fragment zien we Daens preken voor zijn parochianen. Halverwege de preek loopt het grootste deel van de burgerij verontwaardigd weg, terwijl het gewone volk geanimeerd blijft luisteren. Daens haalt het *Rerum Novarum* van 1891 aan. Volgens deze

pauselijke encycliek moest de katholieke burgerij zich inspannen om de uitwassen van het kapitalisme te bestrijden (hoewel de katholieke kerk fel gekant bleef tegen het goddeloze socialisme en het marxistische idee van de klassenstrijd).

OPDRACHTEN BIJ SCÈNE 9:

Laat de leerlingen eerst de vier onderstaande vragen beantwoorden (4a-4d). Bekijk pas daarna het betreffende fragment. Laat ze vervolgens de volgende twee vragen beantwoorden (4e en 4f).

BRON I

In het jaar 1891 bemoeide ook paus Leo XIII zich met het armoedeprobleem. Hij schreef in een pauselijke boodschap:

'De belangrijkste vergissing in de sociale kwestie is te doen alsof er twee klassen elkaars geboren vijanden zijn, alsof de natuur de rijken en de armen gewapend heeft voor een hardnekkig tweegevecht. De twee klassen hebben elkaar hard nodig; de kapitalisten kunnen niet bestaan zonder arbeiders, en de arbeiders niet zonder kapitalisten. (...) Alle groepen hebben plichten. De werkman heeft de plicht om zijn werk volledig en getrouw af te maken. Hij mag zijn baas niet benadelen en zijn eisen mogen nooit veranderen in opstandigheid. De rijken en de bazen mogen de werkman niet als slaaf behandelen. Hun allereerste plicht is ieder het loon te geven dat hen toekomt.'

4 a.) Uit **BRON I** kun je opmaken dat de paus zich zowel tegen de socialisten als tegen de liberalen keert. Noem het standpunt van de socialisten en leg uit hoe de paus dit standpunt aanvalt.

Socialisten spreken over het verschil tussen twee klassen en over de klassenstrijd. Socialisten komen in opstand. De paus spreekt dit tegen / keurt dit af. Volgens hem moeten de klassen niet met elkaar strijden, want ze hebben elkaar hard nodig. Bovendien heeft 'de werkman de plicht om zijn werk volledig en getrouw af te maken'. Ook mogen zijn eisen 'nooit veranderen in opstandigheid.'

(Sowieso was de katholieke kerk tegen het 'goddeloze en materialistische' socialisme.)

4 b.) Noem het standpunt van de liberalen en leg uit hoe de paus dit standpunt aanvalt.

De liberalen en de kapitalisten zijn er op uit om hun winst te maximaliseren. Daarom willen zij bijvoorbeeld de mogelijkheid hebben om in volledige vrijheid (zonder overheidsbemoeienis) met elkaar af te spreken om te korten op het arbeidersloon.

De paus vindt dat kapitalisten 'de werkman niet als slaaf moeten behandelen' en dat het 'hun allereerste plicht is om ieder het loon te geven dat hen toekomt'.

4 c.) normaal gesproken bemoeide de paus zich niet zo met politiek en economie. Waarom deed hij dit in 1891 juist wel?

Hij wilde de arbeidersklasse behouden voor het katholicisme / eenheid onder de katholieken.

(situatie in Nederland: in die tijd trokken veel katholieke Brabanders en Twentenaren naar de steden om te werken in de snel groeiende industrie. Als lid van de arbeidersklasse kwamen ze in aanraking met het socialisme en het marxisme.)

4 d.) Welk alternatief had de paus in gedachte voor katholieken die actief iets wilden ondernemen tegen hun benarde situatie?

Oprichting katholieke vakbonden

BRON II

Daens preekt in de kerk tegen armoede en vóór algemeen kiesrecht:

'Als Christus ons langs zijn apostelen leert dat het een plicht is met iedereen zonder onderscheid van rang of stand te delen wat ge hebt, als hij het weinige eten wat hij heeft wegschenkt, waarom geldt deze plicht dan niet voor de Belgische burgerij tegenover de massa's armen die hen niet onbekend zijn, integendeel, die voor hen werken!? Of denken deze mensen, die beweren trouwe dienaars te zijn van onze heilige vader de paus, dat het Evangelie, omdat het gesteld is in het Latijn, niet voor hun Franse oren bestemd is en het 'IK HEB HONGER' niet hoort roepen? (...) Het wordt tijd dat hier in dit land de stem van de armen wordt gehoord.'

Vergelijk **BRON II** met **BRON I**.

4 e.) in hoeverre is Daens het eens met de paus?

Net als de paus vindt hij dat de werkman niet als slaaf behandeld mag worden en dat hij recht heeft op een hoger salaris.

4 f.) in hoeverre zal de paus het met Daens oneens zijn?

Daens wijst overduidelijk met een beschuldigende vinger naar de burgerij, terwijl de paus ook de arbeiders ter verantwoording roept.

Volgens Daens is het niet meer dan logisch dat de arbeiders in opstand komen en hij lijkt te vinden dat ze daar ook alle recht toe hadden. Daar zal de paus het absoluut niet mee eens zijn geweest, want hij was tegen de klassenstrijd. Terloops suggereert Daens bovendien dat de leden van de Belgische burgerij geen goede christenen zijn.

10.) (01.24.00 – 01.30.35) de CVP in de Kamer

Nadat het algemeen kiesrecht door het parlement is aangenomen (en het aantal stemgerechtigden in België vertienvoudigd is), treedt Daens aan als kamerlid namens de CVP. Hij opent meteen de aanval op Charles Woeste.

11.) (01.44.38 – 01.53.47) Daens wordt ontboden in Rome

Net als er schot in de zaak lijkt te komen (het algemeen kiesrecht is aangenomen; de CVP is opgericht; Daens zit namens de CVP in de Kamer) ondervindt Daens de keerzijde van zijn succes. De gevestigde orde (de katholieke burgerij) en een aantal Vlaamse bisschoppen en kardinalen willen niet langer lijdzaam toezien hoe Daens verdeeldheid zaait onder het katholieke electoraat.

Daens wordt ontboden in Rome waar hij voor paus Leo XIII moet verschijnen. Tot grote teleurstelling van Daens wil de paus hem niet persoonlijk te woord staan. Maar wat nog erger is: Daens mag zich niet langer openlijk uitspreken over de sociale kwestie. Hij moet zich beperken tot het prediken van Gods woord en zich verder gedeisd houden.

Eenmaal terug in Aalst lijkt Daens inderdaad afstand te willen nemen van alles waar hij voor zijn vertrek nog zo vurig over sprak... (Daens: 'Vergeet niet dat de goddeloze socialisten onze vijanden zijn.')

12.) (02.03.54 – 02.07.50) Daens maakt een keuze

Het duurt echter niet lang voordat Daens bij zinnen komt en zich weer dubbel en dwars inzet voor de arbeiders en de sociale zaak. Dat dit betekent dat hij afstand moet doen van zijn priesterambt, neemt hij voor lief.

5.) EXTRA OPDRACHT

Zoek de kenmerkende aspecten op bij *de tijd van burgers en stoommachines*. Noteer vervolgens drie kenmerkende aspecten die volgens jou het meest van toepassing zijn op de geschiedenis van België tussen 1850 en 1900.

5 a.) bespreek met degene die naast je zit welke kenmerkende aspecten hij / zij heeft opgeschreven. Schrijf daarna op de bovenste helft van een wit vel de kenmerkende aspecten die jullie beiden hebben opgeschreven.

5 b.) schrijf achter elk kenmerkend aspect waarom jullie juist dat kenmerkend aspect hebben uitgekozen.

5 c.) schrijf nu op de onderste helft de kenmerkende aspecten die jullie afzonderlijk van elkaar hebben opgeschreven. Probeer elkaar er vervolgens van te overtuigen waarom de kenmerkende aspecten die jij zelf had uitgekozen toch écht op de bovenste helft van het vel thuishoren.

5 d.) ga op zoek naar een klasgenoot die als enige een bepaald kenmerkend aspect heeft opgeschreven. Laat hem / haar uitleggen waarom hij / zij juist dat kenmerkende aspect heeft uitgekozen. Kun je je vinden in zijn / haar argumenten?

Tijs van den Boogaard, november 2008